

Neopatriottisme of neokosmopolitisme?

R.C. Bakhuizen van den Brink en de (on-)kritiek van zijn tijd

JAN OOSTERHOLT

Neopatriotism or Neocosmopolitanism? R.C. Bakhuizen van den Brink and the (non)criticism of his age

The ideology of the Dutch periodical *De Gids* has been characterized as ‘neopatriotic’, but one could argue that it could be described as neocosmopolitan as well, depending on whether one wants to lay emphasis on a striving for a national culture or on the urge to take part in contemporary international movements. The paradox of this ‘international nationalism’ can be found in the criticism of Bakhuizen van den Brink: he denounces the chauvinism of an older generation and pleads for a combination of openness to foreign developments with a striving for an original Dutch contribution to European culture. His criticism against the ‘Old School’ manifests itself particularly in a new concept of (literary) criticism, with particular regard to the critic’s style of writing.

In 1830 verschijnt in het Rotterdamse tijdschrift *De Fakkel* een stuk onder de titel ‘Gedachten over het verband tusschen vaderlandsliefde en wereldburgerschap’. Auteur is Job Augustus Bakker, een Rotterdamse tekenleraar met een opmerkelijke belangstelling voor wijsgerige kwesties. Bakker verwoordt in zijn redevoering een verlicht standpunt: het wereldburgerschap heeft een louterende invloed op het patriottisme, omdat het de ogen opent voor het goede van vreemde culturen:

Het wereldburgerschap kan (...) in zooverre met de vaderlandsliefde gepaard gaan, dat het dezelve voor overdrevene en dus voor andere volken onregtvaardige nationaliteit behoedt, en dan kan het niet anders dan heilzaam zijn voor den Staat, dat eene door het wereldburgerschap gewijzigde vaderlandsliefde het verlichtste en beschaafde gedeelte der burgers bezielt.¹

De heilzame invloed van het kosmopolitisme, zo onderstreept Bakker, gedijsluitend bij burgers met een zekere intellectuele ontwikkeling. Bakkers kosmopolitisme doet wat dit betreft denken aan wat Kleingeld, sprekend over de Duitse Verlichtingsauteur Wieland, “elitair” kosmopolitisme’ heeft genoemd.²

Tien jaar later, in 1840, verschijnt in het tijdschrift *De Gids* een ‘Redevoering

1 J.A. Bakker, ‘Gedachten over het verband tusschen vaderlandsliefde en wereldburgerschap’, *De Fakkel* (1830), 193.

2 Pauline Kleingeld, *Wereldburgers in eigen land: Over kosmopolitisme en patriottisme* (Leiden 2005) 5.

over vaderlandsliefde'. Wie de auteur is, blijft in 1840 onvermeld, maar ondertussen weten we dat het om Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink gaat. Ook Bakhuizen komt, al is het veel meer in het voorbijgaan, te spreken over de relatie tussen patriottisme en kosmopolitisme:

(...) zoo het [de] strekking [van vaderlandsliefde] is, om op eigen' grond en bodem de bestemming der menschheid te verwezenlijken, dan verdient waarlijk de beschuldiging, dat godsdienst en beschaving, wetenschap en wereldburgerschap haar met den ondergang bedreigen, geen gehoor. Hetgeen aanvankelijk als onbewust instinct werkte, zal tot zedelijke kracht verheven worden; de grond zet zinnen stempel niet meer op den mensch, maar de mensch den zinnen op den bodem, dien hij bewoont, en de maatschappij, waaronder hij leeft.³

Het zinnelijke en zedelijke ofwel natuur en geest behoren in Bakhuizens visie in een harmonieus verband met elkaar te staan: ze voeden elkaar. En dat geldt derhalve ook voor de zo vanzelfsprekende en 'natuurlijke' vaderlandsliefde en het wellicht minder instinctieve wereldburgerschap. Bakkers suggestie dat dit kosmopolitisme slechts aan een elite is voorbehouden, is in Bakhuizens betoog opvallend afwezig. Het relatief onbekommerde Verlichtingsoptimisme van Bakker maakt bij Bakhuizen plaats voor een zekere mate van scepsis, maar ook hij ziet het patriottisme en kosmopolitisme allerminst als onverenigbare grootheden.

Een verhandeling, en zeker een van Bakhuizen van den Brink, vormt in de Gidskolommen overigens een *Fremdkörper*. Voor Bakhuizen en Potgieter, de Gidsianen bij uitstek, was het genre van de redevoering een symptoom geworden van een ten dode opgeschreven cultuur. In de inleiding van zijn verhandeling over vaderlandsliefde noemt Bakhuizen de moderne redevoering dan ook een 'ontaard' fenomeen: zij is verworden tot een 'voertuig van krachteloze ijdelheid of ijdele onmagt' en een 'verpoozing van half-geleerden en half-beschaafden'.⁴ Van iemand als J.A. Bakker is men geneigd in te vullen: in 1838 nog had *De Gids* Bakker beticht van 'ijdelheid', omdat hij de lezer in een verhandeling over vriendschap inzichten beloofde 'die aan Aristoteles, Cicero, Montaigne en zoo vele anderen ontsnapt' waren.⁵ Dezelfde verhandeling oogstte in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* lof en Bakker ontwikkelde zich in deze jaren tot een belangrijk medewerker aan dit door *De Gids* zo verfoeide tijdschrift.

Met dit voorbeeld van verdeeldheid tussen de 'oude' en de 'nieuwe' *Letteroefeningen* zijn we midden in de cultuur van de jaren '30 van de negentiende eeuw beland, het decennium dat in de literatuurgeschiedenis geboekstaafd staat als breukvlak, als overgang naar een nieuw tijdperk. De overwinnaar schrijft de geschiedenis en het is dan ook geen wonder dat de ideologie van *De Gids* nogal eens als representatief voor deze jaren wordt beschouwd. Voor zover het gaat om het spanningsveld tussen vaderlandsliefde en wereldburgerschap heeft

3 [R.C. Bakhuizen van den Brink], 'Redevoering over vaderlandsliefde', *De Gids* (1840) M, 201.

4 Ibidem, 188.

5 *De Gids* (1838) B, 106. De cursieve letter is overigens afkomstig van de Gidsrecensent.

Aerts deze ideologie als ‘neopatriottisme’ getypeerd. ‘Neo-’ omdat een belangrijk bestanddeel ervan bestaat uit het verzet tegen de voorgaande generatie met haar geest van ‘zelftevreedenheid’ en middelmaat, een mentaliteit die in *De Gids* als een verkeerd begrepen nationalisme werd geduid:

Dit neopatriottisme verenigde een realistische taxatie van de nationale prestatie met hogere doelstellingen en meer geloof in de mogelijkheid van een algemene verbetering. Het vond in het bevorderen van zelfkritiek de voorwaarde tot verbetering. De zeventiende eeuw en het buitenland leverden de standaard van oorspronkelijkheid en kwaliteit. [*De Gids*] streefde naar een nationale cultuur die in eigen en ten dele aan inheemse tradities ontleende vormen wist deel te nemen aan eigentijdse internationale bewegingen.⁶

De vraag is, of men dit neopatriottisme (het streven naar ‘een nationale cultuur’) niet net zo goed als neokosmopolitisme (de deelname aan ‘eigentijdse internationale bewegingen’) zou kunnen omschrijven: *De Gids* wees immers noch het patriottisme noch het kosmopolitisme af, maar verwierp wel de wijze waarop de ‘ouderen’ deze idealen beleden. Grote termen als ‘vaderlandsliefde’ en ‘wereldburgerschap’ waren in de ogen van de Gidsianen tot retorische frasen gedevalueerd en men kon ze daarom maar beter uit de weg gaan. De toekomstvisie die erachter schuil ging, diende in meer alledaagse en pragmatische termen vertaald te worden. Anders gezegd: de door Aerts geconstateerde ‘realistische taxatie’ van de toestand waarin het negentiende-eeuwse Nederland zich bevond, manifesteerde zich veeleer in een stijlbreuk dan in een verandering van inhoud. Deze stijlbreuk zal ik in het navolgende illustreren aan de hand van het kritische werk van Bakhuizen van den Brink, maar voor ik naar hem terugkeer, wil ik u meenemen op een kleine theoretische excursie.

Een wereldrepubliek der letteren

De schijnbaar tegenstrijdige melange van patriottisme en kosmopolitisme speelt namelijk ook een rol in Pascale Casanova’s constructie van een ‘république mondiale des lettres’. In haar studie uit 1999 schetst Casanova, een leerlinge van Bourdieu, de totstandkoming van deze wereldrepubliek der letteren: in de beginfase betreft het vooral een Europese aangelegenheid met als centrum Parijs, waar de Franse taal door de zeventiende-eeuwse centralistische cultuurpolitiek kon uitgroeien tot het ‘Latijn van de modernen’. In de achttiende eeuw volgde een ‘denationalisering’ van het Frans dat zich juist daarvoor kon ontwikkelen tot de taal van de Europese diplomatie en aristocratie. Casanova spreekt van ‘un nouvel ordre européen’, waarbinnen de literatuur van Corneille, Racine en Molière modelwaarde kreeg.

6 Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997) 144.

De ontwikkeling in de richting van een kosmopolitische republiek der letteren verliep in Casanova's optiek alles behalve rechtlijnig. Op de Verlichtingsperiode volgde een nationalistische reactie, die overal in Europa gepaard ging met anti-Franse sentimenten. De universele 'doctrine classique' maakte plaats voor het model van een nationale smaak. Johann Gottfried Herder, de geestelijke vader van deze culturele revolutie, stelde dat elke natie een oorspronkelijke kunst diende te ontwikkelen, geënt op een authentieke volkscultuur. Deze centrifugale beweging kreeg vorm in een anti-Frans discours, waarin de eigen (burgerlijke) oprechtheid en integriteit gecontrasteerd werden met de vermeende artificialiteit en decadentie van de Franse (aristocratische) cultuur.

Het nationalisme leidde in eerste instantie tot een versteviging van de relatie tussen cultuur en politiek. In de termen van Casanova betrof dit een heteronome tendens die de ontwikkeling in de richting van een autonome literaire ruimte (tijdelijk) afremde. De taal en de literatuur stonden in de jonge, veelal in de negentiende eeuw tot stand gekomen Europese naties in dienst van (de constructie van) een nationale identiteit. Tegenover het literaire centrum Parijs (met een relatief autonome cultuur) vormden zich sinds de Herderiaanse revolutie steeds meer heteronome periferieën ofwel nationale literaturen die gekenmerkt werden door een grote afhankelijkheid van politieke autoriteiten. De internationale literaire ruimte kende zo twee polen: een autonome en een heteronome. Binnen de relatief nieuwe nationale literaturen werd de nadruk op de eigenheid gelegd en werd de nationale cultuurgeschiedenis als een min of meer gesloten geheel geconcipieerd, een visie die verbreid werd via literatuurgeschiedenissen en literatuuronderwijs. In deze context werden vertalingen met argwaan beschouwd of zelfs afgewezen.

In tweede instantie ziet men binnen deze perifere sferen echter een kosmopolitische reactie op het cultuurnationalisme, waarbij vooruitstrevende auteurs zich distantieerden van de in hun ogen provinciale aversie van vreemde invloeden. Casanova spreekt in dit verband van twee soorten strategieën die men binnen één literaire ruimte kon tegenkomen: ten opzichte van de smaakmakende Parijse cultuur kon men kiezen voor assimilatie dan wel differentiatie.⁷ Een dergelijke spanning tussen autonome en heteronome tendensen treft men niet alleen aan in 'nieuwe' literaturen, maar soms ook in 'oude(re)', waarin de ontwikkeling in de richting van een autonome literaire ruimte onderbroken was, bijvoorbeeld in landen waar zich tijdelijk een politieke dictatuur had geïnstalleerd.

Past de Nederlandse literatuurgeschiedenis in Casanova's verhaal? Een kosmopolitische reactie op een als bekrompen ervaren cultuurnationalisme lijkt zich in de lange negentiende eeuw minstens twee keer te hebben voorgedaan. In 1778 klaagt Hieronymus van Alphen in de inleiding van zijn *Theorie der Schoone Kunsten en Wetenschappen*, een bewerking van een tekst van de Duitse Popularphilosoph Riedel, over de neiging van de Hollander de nationale

7 Pascale Casanova, *La république mondiale des lettres* (Paris 2008, édition revue) 258.

literaire traditie te overschatten. Kwalitatief moet de vaderlandse poëzie het afleggen tegen de Franse, Engelse en Duitse dichtkunst. Van Alphen zoekt de remedie in een bezinning op esthetisch gebied; in Duitsland heeft een dergelijke wijsgerige benadering van de kunst volgens hem al tot positieve resultaten geleid. Zijn landgenoten kunnen daar een voorbeeld aan nemen.⁸ Met zijn pleidooi verwierf Van Alphen zich een vaste plek in de latere literatuurgeschiedenissen: Tachtig bestempelde hem zelfs tot heraut van de moderne Nederlandse dichtkunst. Veel van zijn tijdgenoten echter laakten hem vanwege zijn gebrek aan vaderlandslievendheid.⁹

Deze geschiedenis lijkt zich ruim een halve eeuw later te herhalen. In het tijdschrift *De Muzen* schrijven Drost en de zijnen anno 1834 in een kort voorbericht: 'Het komt ons voor, dat er in ons land wezenlijke behoefte bestaat aan een billijk en onpartijdig, van wijsgeerig-aesthetische beginselen uitgaand Tijdschrift'.¹⁰ En in een recensie over een geschiedenis van Engelse literatuur klaagt Drost over de gebrekkige kwaliteit van de vaderlandse poëzie en kritiek:

Al dat gebrekkige is, voor geen gering gedeelte, toe te schrijven aan het volstrekt verwaarloozen of zeer oppervlakkig beoefenen van de letterkundige voortbrengselen en letterkundige geschiedenis onzer tijdgenoten in de voornaamste rijken van Europa.¹¹

Tot aan de bewoordingen toe komen de klaagzangen van Van Alphen en Drost overeen.¹² Vanuit een kritische analyse van de eigen literaire traditie komen ze tot een pleidooi voor 'internationaal nationalisme': bij de ontwikkeling van een volwaardige nationale cultuur dient men het oog te richten op landen als Frankrijk, Engeland en Duitsland. De studie van die buitenlandse culturen vormt idealiter de inspiratie voor de ontwikkeling van een inheemse kunst. Patriotisme (Casanova's 'differentiatie') en kosmopolitisme ('assimilatie') vullen elkaar in deze culturele agenda aan en in het kritische werk van Van Alphen en Drost c.s. zijn beide strategieën dan ook terug te vinden. En dit geldt zo mogelijk nog meer voor de essays en kritieken van Bakhuizen van den Brink, een belangrijke geestverwant van de jong gestorven Drost.¹³

8 Zie: Hieronymus van Alphen, *Literair-theoretische geschriften* (Den Haag 1999, ed. Jacqueline de Man) Deel 1, 1-47.

9 Jan Oosterholt, 'De smaak voor het "reële". Opvattingen over de nationale smaak in een aantal poëtische verhandelingen uit de laatste decennia van de achttiende eeuw', in: *Nederlandse letterkunde* 2 (1997) 4, 340-341.

10 *De Muzen* (1834-1835), 5.

11 *Ibidem*, 20.

12 Dat Van Alphens kritiek op de literaire praktijk van zijn tijd zo weinig instemming vond, kan ten dele verklaard worden vanuit het gekwetste patriotisme van Van Alphens tijdgenoten. Vanuit een institutioneel perspectief speelt ongetwijfeld ook een rol dat de door Van Alphen voorgestane hervorming van het Hollandse culturele bedrijf anno 1778 onmogelijk was, omdat de beperkte schaal ervan dit niet toeliet. Voor een gespecialiseerd literair tijdschrift bijvoorbeeld was ook commercieel geen ruimte, een situatie die in de jaren '30 van de negentiende eeuw voorzichtig lijkt te veranderen. Dit bood perspectieven voor de initiatieven van Drost, Potgieter en Bakhuizen van den Brink. Zie: G.J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag 1995) 106-107.

13 Zie ook: Marita Mathijssen, 'De paradox van het internationale nationalisme in Nederland 1830-

Bakhuizen van den Brink en Tydemanns lofrede op Hemsterhuis

Vanaf het prille begin treft men in Bakhuizen's kritische benadering van de Nederlandse cultuur een combinatie aan van vaderlandsliefde en wereldburgerschap. Representatief is zijn in *De Muzen* gepubliceerde kritiek op P.H. Tydemans *Proeve eener lofrede op Frans Hemsterhuis*. Aan het begin van zijn recensie constateert Bakhuizen dat de filosofie in Nederland weinig belangstelling krijgt: het is al heel wat wanneer er in de inleiding van een 'deftige verhandeling' bij wijze van ornament aan gerefereerd wordt. Pogingen om Hemsterhuis aan de vergetelheid te ontrukken, zijn tot nu toe dan ook vergeefs geweest:

(...) onze landgenoot wil nu eenmaal geene wijsbegeerte. En toch hoevele Nederlanders hebben de zandwoestijn der metaphijsica doorkruist: hoevele hebben er beschrijvingen gegeven van de vruchtbare Oasen die zij daar aantreffen. Maar ons geslacht vindt er geen lust in hen te volgen: het kent die onderzoekers nauwelijks bij naam.¹⁴

Bakhuizen noemt een reeks van vergeten Nederlandse filosofen: van Spinoza tot Paulus van Hemert. Een plan voor een 'wijsgeerig woordenboek' leek een kentering aan te kondigen, maar helaas: 'bij gebrek aan intekening schijnt die onderneming gestaakt'.¹⁵ Hoe anders was het in de zeventiende en zelfs in de achttiende eeuw, toen de Republiek 'de hoofdzetel der wijsbegeerte' was, de plek waar door regenten als Johan de Witt gedebatteerd werd over de denkbeelden van Descartes en Locke. Een schets van die glorierijke tijd zou de negentiende-eeuwer op kunnen wekken 'tot edelen naijver (...) en den thans bij ons braak liggenden grond der philosophie met nieuwen moed doen ontginnen'.¹⁶

Tegen de achtergrond van deze sombere diagnose verwacht men wellicht een positieve bespreking van Tydemanns poging Hemsterhuis weer onder de aandacht van zijn landgenoten te brengen. Maar niets is minder waar: Bakhuizen vindt dat Tydemann met zijn kritiekloze benadering en overspannen loftuitingen noch Hemsterhuis noch de vaderlandse filosofie een dienst bewijst. In zijn omvangrijke opstel probeert Bakhuizen vervolgens te laten zien hoe het wel moet: hij plaatst Hemsterhuis' filosofie in een historisch én internationaal kader. In dit licht waardeert hij Hemsterhuis' poging een alternatief te ontwikkelen voor het volgens Bakhuizen gevaarlijke materialisme van Diderot. Hij waardeert in Hemsterhuis ook de estheticus, die zich liet inspireren door de

1840', in: Nele Bemong e.a. (red.). *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland* (Hilversum 2010) 49-64. In deze bundel wordt overigens ook ingegaan op de relevantie van Casanova's studie voor de geschiedenis van de Nederlandstalige literatuur. Hierover ook: Jan Oosterholt, '“Geesel Hollands” of “Man onzer eeuw”? Napoleon als splijtzwan in het Nederlandse literaire veld omstreeks 1840', in: *Internationale Neerlandistiek* 49 (2011) 1, 44-56.

14 *De Muzen* (1834-1835), 98.

15 *Ibidem*, 99.

16 *Ibidem*, 409.

Griekse filosofie en kunst: 'In Hemsterhuis herkent gij den fijnen beoefenaar der oude kunst, den vriend van den edelen zin der Grieken, den beschaafden menschenvriend, den werelddburger die gevormd is in den fijnen kring eener uitgezochte samenleving'.¹⁷ Maar de esthetica heeft sinds Hemsterhuis' tijd, aldus Bakhuizen, al weer 'groote vorderingen gemaakt', met name in Duitsland. Hij verbaast zich erover dat Tydemann niet op de hoogte is van wat Jean Paul Richter over deze materie heeft geschreven.¹⁸ In laatste instantie is Hemsterhuis voor Bakhuizen vooral een elegante populariseerder van een filosofische traditie, waarvan de waarde op zichzelf ook al niet overschat moet worden. Impliciet kritiseert hij Tydemanns geborneerdheid: 'Wij willen niet, dat in het belang der zoogenaamde populaire wijsbegeerte, de schim van den grooten Fichte gehoord worde, die de wijsbegeerte tot eene leer der wetenschap zocht te verheffen'.¹⁹

Bakhuizens cultuurpolitieke strategie moge duidelijk zijn: hij constateert een crisis van de vaderlandse cultuur (i.c. de filosofie); hij spiegelt zijn tijdgenoten het roemrijke verleden voor, maar gaat daarbij een onbevooroordeelde vergelijking met het buitenland niet uit de weg. Met die mengeling van (alles behalve blinde) trots op het nationale erfgoed en openheid voor dat wat omliggende landen te bieden hebben, hoopt hij aan te zetten tot een opleving van de Nederlandse cultuur.

Bakhuizens *bête noire* is vanaf dit prille begin van zijn loopbaan als criticus de 'oude school', waarvan in deze specifieke kritiek Tydemann de representant is. Impliciet beticht hij Tydemann met diens te weinig beargumenteerde lof voor Hemsterhuis van een reactionaire en chauvinistische houding: de Duitse filosofie van Kant en Fichte is blijkbaar aan hem voorbijgegaan.²⁰ Twijfels lijkt Bakhuizen ook te hebben bij het door Tydemann gekozen genre van de lofreden: het heeft hem verleid tot 'overdrevene lofspraken' die Hemsterhuis geen dienst bewijzen.²¹ Teveel haalt Tydemann Hemsterhuis naar zijn eigen tijd toe, bijvoorbeeld waar hij van de filosoof een 'Christen Wijsgeer' maakt.²² Hemsterhuis was daarvoor, aldus Bakhuizen, veel te zeer een kind van een tijd waarin men de geopenbaarde godsdienst en een universele moraal juist van elkaar probeerde te scheiden. Tydemans panegyriek wordt dan ook te licht bevonden in *De Muzen*: Bakhuizen diskwalificeert het werkje als een 'onbestemde lof-

17 Ibidem, 106.

18 Ibidem, 406.

19 Ibidem, 408.

20 Tydemanns lofreden bevat inderdaad de in dit tijdvak vaak gehoorde, chauvinistisch getinte afwijzing van de buitenlandse metafysica ten faveure van Hemsterhuis' verheven eenvoud: 'Wat is hierbij de duistere bovennatuurkunde van eenen Condillac; wat de ingewikkelde taal van eenen Kant; wat zijn de aangenomene denkbeelden van een' Leibnitz over de werking van de ziel op het ligchaam, vergeleken met de duidelijkheid van voorstelling en helderheid van denkbeelden van Hemsterhuis? Zijne wijsbegeerte is die van kinderen, is die van Socrates; het is de wijsbegeerte, die wij op den grond van ons hart zouden vinden, zoo wij de moeite namen ze daar te zoeken'. Zie: P.H. Tydemann, *Lofreden op Fr. Hemsterhuis* (Leiden 1834) 52-53.

21 *De Muzen* (1834-1835), 410.

22 Ibidem, 293.

spraak' van een onbekwaam redenaar.²³ Juist dat onbestemde zal hem ook in latere opstellen waarin hij een voorgaande generatie kritiseert een doorn in het oog blijven.

Bakhuizen als recensent der recensenten

In *De Gids* zette Bakhuizen zijn kritische werk volgens hetzelfde stramien voort. De strijd tegen wat hij 'de oude school' noemde, lijkt hier uit te groeien tot een ware obsessie. Jacob Geels *Onderzoek en Phantasie* heeft hem ongetwijfeld gesterkt in zijn overtuiging dat de Nederlandse cultuur in een crisis verkeerde: in zijn juichende recensie van Geels essaybundel steekt hij dit niet onder stoelen of banken. Het Hemsterhuisopstel in *De Muzen* laat echter zien dat dit gevoel al langer bij hem leefde. Dit geldt evenzeer Bakhuizens fascinatie voor de strijd tussen 'de Klassische en Romantische school', waarover hij al in *De Muzen* had geschreven naar aanleiding van Beets' *José*.²⁴ Geels opstellenbundel lijkt voor wat betreft dit soort van kwesties als een katalysator te hebben gewerkt: deels werd Bakhuizen erdoor gesterkt in zijn opvattingen, deels zette de lectuur van *Onderzoek en phantasie* hem aan tot een radicalisering van wat men een 'liberale' cultuuropvatting zou kunnen noemen. Goethe (en meer in het algemeen de Duitse *Klassik*) groeide daarbij uit tot een lichtend voorbeeld dat uiteraard wel vroeg om een Nederlandse variant.²⁵ Veel van Geels opstellen konden bovendien gelezen worden als satires op de vaderlandse genootschapscultuur en op de vrijblijvendheid en nietszeggendheid van de daar levende opvattingen. Anders gezegd: Geel dreef de spot met de wereld van de P.H. Tydemanns en J.A. Bakkers.

Buiten de kritiek die hij terloops leverde in een reeks van recensies heeft Bakhuizen in twee wat ambitieuzere *Gids*-bijdragen de cultuur van de oudere generatie expliciet aangeklaagd: in 'Kritiek – hyperkritiek – onkritiek' (1839) en 'Personeel en profaan' (1841). Steeds plaatst Bakhuizen zijn grieven in een Europees kader: hij citeert uit en alludeert op werken van grote buitenlandse auteurs en hij doet dat, overigens net als Potgieter, veelal in de oorspronkelijke taal. Zo is het in 1839 een boutade van Jean de la Bruyère over kritiek, die hem ertoe aanzette de middelmaat van zijn tijd te gispnen.²⁶ In het negentiende-

23 Ibidem, 382.

24 *De Gids* (1838) B, 464. Mede onder invloed van Geels (overigens weinig eenduidige) bespiegelingen zoekt Bakhuizen de toekomst van de kunst in een synthese van de twee uitersten. Een dergelijke verzoening meent hij gevonden te hebben in het oeuvre van Goethe. Met dit denkbeeld lijkt hij drie jaar eerder, in de recensie van Beets' *Jose*, al te spelen. Zie: *De Muzen* (1834-1835), 231. Over Bakhuizens Geelrecensie: W. van den Berg. 'Dit weinige theorie', in: Kees Fens, Hugo Verdaasdonk (red.), *Op eigen gronden* (Utrecht 1989) 83-90.

25 Over de betekenis van Goethe voor *De Gids*: Toos Streng, 'Goethe in Nederland tussen 1814 en 1870. Van ongodist tot heraut der moderne beschaving', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 122 (2006) 2, 117-141.

26 La Bruyère is een Franse essayist uit de tijd van Louis XIV. Zijn boutade – 'Geen werk zoo volkomen, of het zou geheel vergaan te midden der kritiek, wanneer slechts de Schrijver aan de aanmerkingen

Afb. 1 Reinier Cornelis Bakhuizen van den Brink (1810-1865), Protestantse portretten van Museum Catharijneconvent en Vrije Universiteit, Amsterdam.

euwse Holland heerst een klimaat waarin elke serieuze kritiek verdacht wordt gemaakt onder het motto: ‘La critique est aisée et l’art est difficile’.²⁷

In het ironisch getoonzette opstel vergelijkt Bakhuizen de critici van zijn tijd met Wurm en Walter, de kwade geesten uit Schillers *Kabale und Liebe*. Wurm en Walter zijn in Bakhuizens opstel de demonen van de willekeur: ze ‘zijn de levende conclusiën van alle sluitredenen waaraan de middelste term ontbreekt’.²⁸ In de letteren moeten zij weinig van kritiek hebben, tenzij deze waterig is en een confrontatie uit de weg gaat. Verschijnt er een boek ‘van genie, dat den geest tot werkzaamheid’ aanzet, dan zijn zij er als de kippen bij om de waarde ervan te relativieren. En vervolgens gaan zij verder met het prijzen van boeken ‘die niets inhouden, dan hetgeen ieder weet’.²⁹ De sukkelende grijsaard wordt aangemoedigd, de talentvolle jongeling daarentegen wordt bekritiseerd omdat hij anders maar ijdel zou worden. Terwijl Schillers schurken in *Kaba-*

zijn beoordeelaars geloof sloeg, en iedere plaats uitwischte, die aan hen niet beviel’ (*De Gids* 1839M, 476) – is het onderschrift bij de bekende prent van J.W. Kaiser. Paradoxaal genoeg is het Bakhuizen in zijn essay juist te doen om een weerlegging van deze uitval aan het adres van de critici.

²⁷ *De Gids* (1839) M, 517. Dit veel geciteerde gezegde wordt overigens aan Philippe Destouches, een vroeg-18e-eeuwse Franse toneelschrijver, toegeschreven.

²⁸ *Ibidem*, 514.

²⁹ *Ibidem*, 516.

le und Liebe uiteindelijk het zwijgen wordt opgelegd, houden ‘de Wurmen en Walthers’ in de letteren vol ‘en spuiten alles onder, tot het in één’ zondvloed verzinkt’.³⁰ Bakhuizens ideale criticus is de tegenvoeter van deze Walter en Wurm: hij is het alter ego van de kunstenaar en juist daarom wijst hij zijn scheppende evenknie op diens grote verantwoordelijkheid. De kritiek is met andere woorden ‘Het geweten der kunst’.³¹

Twee jaar later, in ‘Personeel en profaan’, zet Bakhuizen zijn gedachtegang over de kritiek voort. Aanleiding is Potgieters *Albert*, waarin Bakhuizens *Gids*-kompaan een stevige portie maatschappijkritiek had verwerkt.³² In Potgieters novelle zijn de kunstenaar en de criticus maar moeilijk van elkaar te onderscheiden. Bakhuizen leest *Albert* als een hartenkreet van een ‘arme letterkundige lijder’. *Albert*, alias Potgieter, gaat als gevoelige ziel meer dan de gewone sterveling gebukt onder de maatschappelijke crisis:

(...) bij hem botst het eerst de eenzijdige rigting van zijn geslacht tegen de hogere magt, die een nieuw zal beheerschen; bij hem sterft het eerst dat oude leven, opdat het de kiem voor een nieuw word; maar in die kiem ontwikkelt zich het herlevende niet uit het verstervende; het jeugdige weeke uit het verbeende niet zonder smart. Zoo als alle kinderen komt de vrucht van den tijd schreiende ter wereld.³³

Bij een dergelijke strijd tegen het ‘oude leven’ moet men wel man en paard noemen ofwel personeel en profaan zijn. Alleen zo kan de pseudo-beschaving van de ‘zedemeesters der nuttigheidsbent’ effectief bestreden worden.³⁴ De reden dat Potgieters *Albert* maar weinig reacties heeft losgemaakt, is dat die fatsoenrakers zich niet willen encanaileren met een auteur die zo hartstochtelijk zijn mening verkondigt. Bakhuizens ‘Personeel en profaan’ zit net als Potgieters *Albert* vol met grillige uitweidingen: met hun springerige stijl distantiëren de twee zich van de ‘sukkelgang’ van de gemiddelde genootschapsverhandeling.

Waar Bakhuizen zich opwindt over de ‘conservatieve Heeren’ die elke verandering tegenhouden, komt hij ook te spreken over het nationalisme van zijn dagen. Voor de oude school is de vaderlandsliefde een vrijbrief zich af te sluiten voor al het vreemde en zich over te geven aan ongegeneerde ‘zelfverheffing’. Bakhuizen echter baseert zijn nationalisme op een meer principiële gedachtegang. Mocht de mens, stelt hij niet zonder ironie, ooit in een ‘duizendjarig rijk’ terechtkomen, dan hoeft de kunstenaar niet langer subjectief of ‘personeel’ te zijn. Nationaliteiten zullen verdwijnen: ‘De liefde, die den dichter bezielt, en hem zijne zangen doet uitstorten, zal de liefde voor de menschheid en de

30 Ibidem, 517.

31 Ibidem, 520.

32 Over *Albert*: Jan Oosterholt, “Goethe” en het “repertoire” van E.J. Potgieter en Carel Vosmaer. Een voorbeeld van een literaire transfer in de negentiende eeuw’, in: Anouk Bogaert, Bettina Noak, Esther Ruijgndijk (red.), *Contact en invloed. Handelingen van de bijeenkomst van universitaire docenten Nederlands in het Duitse taalgebied 2008* (Münster 2010) 42-55.

33 *De Gids* (1841) M, 270-271.

34 Ibidem, 400.

wereld zijn'.³⁵ Maar zolang de mens dat paradijs op aarde nog niet deelachtig geworden is, zal de geschiedenis der kunst er een van vallen en opstaan blijven. Een cultuur kan slechts gedijen wanneer zij geënt is op oorspronkelijke indrukken en die zullen eerder nationaal van tint zijn dan universeel.

Of men nu de liefde voor de mensheid of voor het wereldburgerschap bezingt, het blijven in Bakhuizen's optiek abstracties die te ver verwijderd zijn van de primaire gevoelens die een mens in eerste instantie bezielen. In 'Personeel en profaan' adstrueert hij dit belang van hartstocht ook aan de hand van een literatuurhistorische schets van de satire: het genre heeft Bakhuizen's speciale voorliefde,³⁶ maar in de 'moderne' tijd raakte het volgens hem in verval, juist doordat men vanuit een misplaatste pruderie niet langer spotte met concrete mensen, maar met abstracties (niet met de gierigaard, maar met de gierigheid).³⁷ De parallel met zijn kritiek op de verhandelaars uit de oude school ligt voor de hand: ook zij oren slechts over nietszeggende abstracties en brengen hun toehoorders geen stap verder.

Besluit

Ook in 'Personeel en profaan' laat Bakhuizen een indrukwekkende rij buitenlandse – klassieke en moderne – auteurs de revue passeren om zijn betoog kracht bij te zetten. Niet zozeer in theorie maar wel in de praktijk betoont hij zich zo een wereldburger die niets moet hebben van het chauvinisme van de oude school: onder haar pseudo-nationalisme gaat slechts een steriel en nietszeggend neoclassicisme schuil, waarin van een oorspronkelijke en dus werkelijk nationale kunst weinig te bespeuren valt. De Nederlandse cultuur dient volgens Bakhuizen juist open te staan voor de buitenlandse literatuur, ook die van recente datum. Door grote voorbeelden als Goethe en Schiller kan men zich laten inspireren tot een oorspronkelijke bijdrage aan de Europese cultuur.

Bakhuizen's houding doet denken aan de 'kosmopolitische' reactie die Casanova meent te traceren op verschillende plaatsen (en verschillende momenten) in Europa. In plaats van zich te distantiëren van de spraakmakende buitenlandse cultuur kiezen deze kosmopolieten ervoor zich te assimileren aan het centrum van de Europese cultuur en in Casanova's optiek is dat centrum te vinden in het negentiende-eeuwse Parijs. Het kritische werk van Bakhuizen van den

³⁵ Ibidem, 273.

³⁶ Zie ook Bakhuizen's opstel 'Vondel met roskam en rommelpot', in: *De Gids* 1837 M, 163.

³⁷ In dit kader is het ook dat Bakhuizen te spreken komt over een klassiek debat in de esthetica: is het schone of lelijke al dan niet 'in the eye of the beholder'. De 'oude school' ofwel de aanvallers van alles wat onzedelijk zou zijn in de kunst vergelijkt Bakhuizen met kloosterlingen: als strenge asceten ontkennen zij het zinnelijke en hartstochtelijke in plaats van dat zij het onderkennen als deel van de menselijke natuur. Zoals zo vaak refereert Bakhuizen ook hier aan Goethe, 'de groote Schrijver van latere dagen', die als Plato beschikte over het talent 'om over wat wij onkiesch heeten, bevallig te schrijven' (*De Gids* 1841 M, 456). De 'nuttigheids-kramers' van zijn tijd verwijt hij hypocrisie, want het vermeend zedeloze blijkt plots probleemloos te zijn wanneer het in het Latijn of Grieks geformuleerd is.

Brink illustreert overigens dat assimilatie en differentiatie vaak moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Een en dezelfde speler in het culturele veld blijkt het ene moment te opteren voor een assimilatiestrategie en het andere voor een differentiatie strategie. In het geval van *De Gids* vormden de Duitse en de Engelse cultuur bovendien evenzeer sferen waaraan men zich spiegelde. Casanova's analyse van het tot stand komen van een wereldrepubliek der letteren is wat dit betreft – er is al door meer critici op gewezen – te zeer op Parijs als vermeende hoofdstad gefixeerd. De analyse van het vroege oeuvre van Bakhuizen maakt bovendien ook duidelijk dat Casanova's model niet te zeer tot het literaire beperkt moet worden. Het literaire veld is in de negentiende eeuw nog volop in ontwikkeling en nationalistische dan wel kosmopolitische sentimenten dienen dan ook in een breder cultuurkader geplaatst te worden.

Meer dan met een eenduidige ideologie probeerde Bakhuizen van den Brink te breken met een stijl, met een cultuur die confrontaties uit de weg ging en die zich even makkelijk kon vinden in een ode aan de vaderlandsliefde als in een lofrede op het wereldburgerschap. De nieuwe stijl en ideologie die Bakhuizen initieerde, kan vanuit dit perspectief als neopatriottisme én als neokosmopolitisme getypeerd worden. In een niet zo ver verleden werd de *Gids*-poëtica vooral geassocieerd met het door nationalistische sentimenten beheerste debat over de historische roman. Zoals bekend hielden zowel Bakhuizen als Potgieter vurige pleidooien voor in de vaderlandse Gouden Eeuw gesitueerde romans. In dit debat lijkt het inderdaad vooral om patriottisme te gaan, al gold ook hier dat de Nederlandse romancier zich bij zijn keuze voor een vaderlandse stof kon laten inspireren door de wijze waarop bijvoorbeeld Walter Scott de Schotse geschiedenis behandeld had. Hoe dit ook zij, de in dit artikel geanalyseerde bijdragen van Bakhuizen aan het debat over de kritiek maken eens te meer duidelijk dat de *Gids*-agenda alles behalve eenduidig is en niet gereduceerd kan worden tot een patriottistisch dan wel kosmopolitisch standpunt.

*Jan Oosterholt, Carl von Ossietzky Universität, Institut für Niederlandistik,
D-26111 Oldenburg, Duitsland, jan.oosterholt@uni-oldenburg.de*